

1663-1668 роки стали останньою яскравою сторінкою участі Ніжинського полку в національно-визвольних змаганнях українського народу сер. XVII ст. Затяжна громадянська війна, переповнена братовбивчими кампаніями в ході російсько-польського протистоянням на теренах України, остаточно виснажила козацькі пориви до власного державотворення. Розпочався незворотній процес інкорпорації українських земель до складу Московської держави, зупинити який роз'єднаній козацькій старшині вже було не під силу.

Посилання

1. <http://www.orluka.h16.ru>
2. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. / М. С. Грушевский. – К.: «МП Левада», 1995. – 696 с.
3. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко та ін. – К.: АН УРСР, 1979. – Т. 2. – 616 с.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – 391 с.
6. Ніжин: із глибини віків...: Матеріали з краєзнавства Ніжина / Автор та упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 428 с.
7. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали [Вип. 1]. – Ніжин, 1994. – 24 с.
8. Суперечливі моменти історії України і Росії. – Харків: Торсінг плюс, 2008. – 384 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687 рр.): Матеріали до українського дипломатарію. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

Железко Р.А. Нежинский казацкий полк и украинско-российское противостояние 1666-1668 гг: краеведческий аспект

В статті на основі краєведчих, документальних і монографічних робіт зроблена спроба проаналізувати ход військових і громадсько-політичних подій на Гетьманщині 1666-1668 гг. сквозь призму історії Нежинського казацького полка. Особливу увагу приділено впливу діяльності нежинського полковника М. Гвинтовки і його оточення на внутріполітичне положення в Україні середини XVII в. і востаннє в Нежині в 1668 году.

Ключові слова: Гетьманщина, епоха «Руїна», казацька старшина, національно-освободительне рухання, Нежинський казацький полк, українсько-російське протистояння, «Чорна рада».

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack regiment and the Ukrainian-Russian confrontation 1666-1668 years: regional aspect

The article is based on the local history, documentary and monographic works an attempt to analyze the progress of military and political events on Hetmanate 1666-1668 through the prism of history Nizhyn Cossack regiment. Particular attention is paid to the causes, characteristics and consequences of anti-Russian rebellion years 1667-1668. The author describes the impact of Nizhyn colonel M. Hvyntivka and his environment to the internal situation in Ukraine in the mid XVII century and Nizhyns' rebellion 1668.

Key words: Hetmanate, the epoch of «Ruins», Cossack officer, national-liberation struggle, Nizhyn Cossack regiment, Ukrainian-Russian confrontation, «Black Board».

13.03.2011 р.

УДК 94(477.51) «16/17»

С.В. Щербина

ГОНЧАРНІ ЦЕХИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена історії гончарних цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст. Проаналізовано стан розробки проблеми, законодавчу базу ремісничих корпорацій, висвітлено традиції, права та обов'язки їх членів.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, гончарство, цех.

Цехова організація ремесла на території Північного Лівобережжя набула поширення після отримання містами регіону магдебурзького права у середині XVII ст. Вивчення історії гончарних цехів Північного Лівобережжя значною мірою ускладнене втратою внутрішньоцехової документації. Дослідженням історії чернігівських цехів одним із перших у XIX ст. переймався М. Білозерський [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. П, спр. 22907], який виготовив копії універсалів полковників, надані ремісничим корпораціям міста. Територіальна структура, чисельність та атрибутика гончарних цехів були висвітлені у працях О. Шафонського [1, 301-302], О. Ковалевського [2, 1-2], збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901» [3]. Після остаточної ліквідації цехового устрою у 1902 р. Чернігівська губерньська вчена архівна комісія ініціювала збирання реліквій ремісничих корпорацій, які були продемонстровані на виставці XIV Археологічного з'їзду у 1908 р. Серед них експонувались «Книга расходная Гончарской управы» і «Бумаги упраздненной Гончарной управы» Кролевця, печатка Ніжинської гончарної управы [4, 121, 144, 151]. До нашого часу у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського збереглися 4 прибутково-витратні книги Кролевецького гончарного цеху XVIII – XIX ст. – «Книга управы гончарского ремесла о вписавихся в сию управу мастерами гончарах Кролевецкого магистрата» [Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), Інв. № Ал 510/4], «Книга расходная управы гончарской» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/7], «Бумаги упраздненной Кролевецкой гончарской управы» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/6], «Книга управы Кролевецкой гончарского ремесла для записки приходов и расходов» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5].

У 20-х рр. XX ст. Є. Спаська вивчала історію гончарних цехів Чернігівщини [5]. Принагідно цей сюжет був висвітлений у дослідженнях К. Лазаревської [6] та А. Єршова [7].

Починаючи з 80-х рр. XX ст., історію українського гончарства плідно досліджує О. Пошивайло, який, зокрема, проаналізував звичаї та обряди ремісників, визначив особливості функціонування гончарства після ліквідації цехових корпорацій [8].

У другій половині XVII – XVIII ст. практично у всіх більш-менш значних населених пунктах Північного Лівобережжя працювали ремісники-гончарі. Так, у XVIII ст. у Ніжині за своєю чисельністю гончарі (35 майстрів) поступались лише шевцям і кушнірам [9, 84]. Вироби українських гончарів вирізнялися вишуканістю оздоблення та високою якістю. Основний попит на гончарні вироби спостерігався серед місцевих жителів, але подекуди гончарі продавали свою продукцію у більш віддалених регіонах. Досить поширеною була практика обміну посуду на хліб [10, 46]. Так, про жителів села Грабове (Городянський повіт) О. Шафонський писав, що вони «все гончари и работою глиняной посуды печных простых изразцов занимаются», виготовлену продукцію продають на місці, а «другие возят в степне места и за деньги продают, а больше на хлеб меняют» [1, 322]. Жителі с. Ріпки того ж таки повіту у XVIII ст. «земли пахотной, лугов и лесов хотя и достаточно имеют, но больше упражняются в делании глиняной разной простой посуды, которую на месте и в разных отдаленных местах продают» [1, 323]. Розповсюдження гончарства у цьому регіоні було зумовлено наявністю покладів високоякісної глини.

Самостійна гончарна корпорація створювалась за умови наявності не менше трьох майстрів, які працювали з глиною [11, 16]. Вони займались виробництвом не лише посуду, а й виготовляли кахлі, цеглу, складали печі. Праця гончарів вимагала фахового інструменту, наявності спеціальної печі, яка розташовувалась на власному або найнятому дворішці. Необхідним інструментарієм ремісників було гончарне коло, подекуди застосовувалась ліпка, за допомоги якої виготовляли іграшки, побутову скульптуру та необхідні елементи для кругових виробів [12, 111]. Гончарні цехи Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. були малочисельними і достатньо бідними, про що свідчить відсутність у них цехових будинків. Для більшості ремісників власне житло було одночасно і робочим місцем, і майстернею [8, 33]. Цехові сходки гончарів зазвичай відбувались у будинку цехмістра, де й зберігались цехові реліквії та скринька. У 80-х рр. XVIII ст. цеховий прапор мали лише гончарі Чернігова: «Знамя гродетуровое мордоревоє» із зображеннями Покрови Богородиці і Воскресіння Господнього та ім'ям цехмістра було справлене 25 квітня 1778 р. [1, 301]. Цешки, здебільшого у формі дощечки з зображенням святих, та поховальні сукна були невід'ємними атрибутами усіх об'єднань гончарів Чернігово-Сіверщини. Так, у гончарному

цеху Ніжина ціхою слугувала «свинцовая дощечка, на которой по одной стороне вылит святой Георгий на коне, на другой вырезаны: кувшин, горшок и печной изразец», а сукно було темно-зеленого кольору «с нашитым голубой люстрины кремтом, узеньким золотым позументиком обложенным; внизу обложено золотым и серебряным кружевом» [1, 483]. Єдиного патронального свята гончарів на території не лише Північного Лівобережжя, але й України в цілому не було – у кожному гончарному осередку майстри вшановували святого в залежності від регіональних традицій. Здебільшого гончарні цехи Північного Лівобережжя вшановували св. Миколая, св. Петра і Павла, св. Юрія Змієборця, св. Михайла, св. Іллю [11, 18]. Зображення святого покровителя зазвичай вміщувалось на цеховому прапорі, сукні або цешці. У Ніжині свято гончарів відзначалось у «вівторок на Масницю», коли ремісники вшановували померлих [11, 18].

Гончарні цехи користувались монопольним правом видобутку глини на визначеній території. Ділянка, багата покладами глини, дуже шанувалась ремісниками, – тут справлялись урочисті молебні, відбувались святкові трапези [13, 165]. Члени гончарних цехів копали глину лише у дозволені дні з пізньої осені до ранньої весни й, приступаючи до роботи, обов'язково молилися [11, 20]. Особливо важким злочином серед ремісників вважалась крадіжка глини. Покаранням могла слугувати не лише сплата грошового штрафу, а й «провинуватитця то постановлять на каминци, т. е. мелкіе острые камешки, щоб не вадився красти чужой глины» [13, 165]. Тілесне покарання було скасоване лише у середині XIX ст.

Гончарні цехи складались з майстрів, підмайстрів та учнів. Розмір вступних внесків відрізнявся у залежності від регіону та заможності цеху. У 1615 р. у Любечі гончар, який бажав легально займатись ремеслом, повинен був «дать до скриньки золотый» [14, 89]. На жаль, ранні цехові книги гончарних цехів Північного Лівобережжя середини XVII – XVIII ст. до нашого часу не збереглися. «Книга управы Кролевецкой гончарського ремесла для записки приходов и расходов (1787-1836 рр.)» містить поодинокі записи про регламентацію відносин між майстрами і учнями. У книзі зазначались точні терміни навчання та зобов'язання майстра. Так, 2 лютого 1820 р. «в обучение гончарского ремесла» був прийнятий А. Салівон терміном на чотири роки «то есть 1824 год февраля по 2 число визволка». Майстер, крім навчання ремеслу, повинен дати учню «свиту и сотню горшков» [ЧИМ, Інв. № Ал 510/5, арк. 8].

За даними О. Шафонського, у 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові до корпорації гончарів належало 9 майстрів і 3 підмайстри, Любечі – 13 майстрів, Ніжині – 35 [1, 301, 316, 477]. У середині XIX ст. у

Кролевці було 24 цехові гончарі [8, 36]. Представники гончарського ремесла досить часто входили до складу об'єднаних корпорацій. Здебільшого на території Північного Лівобережжя гончарі приєднувалися до ковалів [8, 36]. Так, 22 червня 1671 р. міський уряд Кролевця надав дозвіл на утворення цеху слюсарського, ковальського, котлярського й гончарського на чолі з А. Гапоновичем [15, 382].

На терені Північного Лівобережжя натоді співіснували цехова та позацехова форма організації гончарного ремесла [16, 203]. Гончарі усіяко боронили свої інтереси від партачів, які працювали й торгували своїми виробами. У Любечі в 1615 р. кожний ремісник, який приїжджав до міста, мусив повідомити «атамана гончарного» и «даты грош и ден робити». Покарання за непослух було досить суворе – «повинен будет заплатити вины на вряд пятдесят грошей» [14, 89]. Чернігівський гончарний цех на підставі універсалу Г. Самойловича від 27 серпня 1686 р. одержав захист від «чужесторонних» ремісників, які «без докладу цехмистра и тутешних гончаров и без одання до цеху звичайной повинности не важилися горшков робити и их на торгу продавати» [ІР НБУВ, ф. II, спр. 22907, арк. 26]. 21 липня 1676 р. чернігівський полковник В. Борковський наказав, щоб гончарі с. Буянки «цехмистру гончарскому репицкому были послушными и в цеху могли зоставать завше» [17, 132]. Надалі ситуація мало змінилася, бо 19 лютого 1722 р. П. Полуботок надав новий універсал, у якому «желаючи росширення хвали Божой» наказувалось «абы всякий ремеснык ... от того новоухваленного цеху не ухиялся и належитое з ремесла, по мери заробутку, чинил оному вспоможене» [17, 132-133]. Загалом позиція козацької старшини щодо регламентації відносин між цеховими ремісниками і партачами була досить мінливою і залежала від багатьох обставин [11, 16].

Подекуди цехові гончарі виконували роль перекупників – купували гончарні вироби у сільських та позацехових ремісників. Члени цеху суворо стежили за сільськими гончарями, які могли продавати свої вироби лише за умови сплати певного внеску до цехової скриньки.

Основна маса гончарських виробів збувалася у спеціально призначених місцях – лавках та на базарах. У розпорядженні гончарів Новгород-Сіверського у 1781 р. були 3 «гончарні торгові комори» на місцевому базарі [8, 36]. Поширеною була практика продажу власних виробів у інших містах з дозволу місцевого цеху. 1768 р. Г. Стефанов «города Чернигова слободы Радули житель» домовився з членами Київського гончарного цеху про те, що сплативши щорічно до цехової скриньки 6 крб., отримував право «торговать черепаною посудою в лавке наемной» [ІР РБУВ, ф. I, спр. 291, арк. 75 зв.]. Плата за цю послугу не була чітко фіксованою, і визначалася у кожному конкретному випадку цехмістром та

«всею братією».

Найвищою сходинкою гончарської майстерності було уміння складання та ремонтувати печі. Цей вид діяльності був дуже прибутковою справою і завжди користувався попитом у населення. Саме цех міг засвідчити високий фах ремісника і надати йому дозвіл складати печі. Гончарі більш низької кваліфікації займались виготовленням та обпалюванням горшків і кахлів.

Гончарні цехи користувалися певними привілеями. Подекуди у міських церемоніальних процесіях право стояти спереду мали лише гончарний та калачницький цехи. О. Пошивайло пов'язує цю традицію з особливим шануванням хліба та землі [8, 33].

Гончарні цехи виконували лихварську функцію по відношенню до своїх членів. Видача грошей під відсотки на певний термін була досить вигідною справою. 1794 р. у скриньці гончарної ремісничої управи м. Кролевця нараховувалось лише «готових денег 4 р.», решта – 72 крб. перебувала «по облеках на братчиках» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5, арк. 5 зв.]. Така тенденція зберігалася і надалі. У 1832 р. Кролевецька гончарна ремісничка управа вела три книги, до яких занотовувались відповідно прибутки, видатки та позики. Обов'язково треба було зазначати коли, кому, з якої причини, скільки видано грошей, на який термін та під які зобов'язання [ЧІМ, Інв. № Ал 510/6, арк. 5 – 5 зв.]. Подібні факти були зафіксовані й у ремісничій управі Глухова [8, 37].

Гончарі рівні з іншими ремісниками виконували відповідні міські повинності, які були досить обтяжливими. Так, у 1723 р. гончарі м. Конотопа звернулися до П. Полуботка з проханням підтвердити свої колишні права, аргументуючи тим, «что за прежних антицессоров» ремісники «работизнами повинность свою отбували, а от городових вшеляких тягlostей волними найдовалися» та вказуючи на той факт, що «и тепер не могут дворце пнские без них гончаров обийтися, а их всего тилко девять члвка найдуется». Конотопському сотникові було наказано «до всяких метких тягlostей (опроч драгунской сусентации) урядникам сотни своїй не велел чепати» [7, 124]. Подібна ситуація склалася і у Глухові – місцеві ремісники неодноразово одержували універсали, які забороняли «гончаров до двору гетманского яко и до енеральных особ и урядников меских на панщину не потягано горшков и иных речей недаремно не забрано» [7, 113, 121].

Отже, гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст. являли собою ієрархічні корпорації, які мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Прагнення захистити економічні й соціальні інтереси виступали основною причиною для створення подібних корпоративних об'єднань.

Посилання

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

2. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С. 1-2.

3. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

4. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.

5. Спаська С. Ганчарські кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. – К., 1928.

6. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Исторично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20-33.

7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81-124.

8. Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX століть // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 33-39.

9. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980.

10. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962.

11. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.07 «Етнологія (етнографія)» – К., 1995.

12. Тищенко О.Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна творчість та етнографія. – 1958. – книга третя (липень – вересень). – С. 110-119.

13. Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 158-171.

14. Любецкие гончары в 1615 году // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления – К., 1893. – Т.2. Полк Нежинский.

16. Историк Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007.

17. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 132-133.

Щербина С.В. Гончарные цеха Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Статья посвящена истории гончарных цехов на территории Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв. Проанализирован уровень исследования проблемы, законодательная база ремесленных корпораций, раскрыты традиции, права и обязанности их членов.

Ключевые слова: Северное Левобережье, ремесло, гончарство, цех.

Scherbyna S.V. Pottery guild of the Northern Left-bank in the second half of XVII – XVIII centuries

The article is devoted to the history of the pottery guilds on the territory of North Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries. The historiography of this problem, legislation base are analyzed in this article. The particular attention is paid to the rights and duties of the pottery guild.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, pottery, guild.
30.03.2011 р.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІЧНОГО ГЕРБА І. МАЗЕПИ З ДЕКОРУ ЙОГО ПАЛАЦУ В БАТУРИНІ

В статті розглядаються археологічні знахідки керамічних плит із зображенням герба та монограми Івана Мазепи, що прикрашали його палац на околиці Гончарівці в м. Батурині, і публікуються їх графічні реконструкції. Проводяться детальні порівняння нововідкритого герба з іншими геральдичними емблемами гетьмана. Показано київське походження майстрів, які декорували Мазепину резиденцію у Батурині гербовими плитами, та вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на їх художній дизайн.

Ключові слова: Батурин, палац І. Мазепи на Гончарівці, герб та монограма гетьмана.

Останнім часом історики Гетьманщини в Україні та Росії з неослабним інтересом вивчають діяльність гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) та пов'язані з ним твори мистецтва [1]. Дослідження залишків мурованого Мазепиноного палацу на околиці м. Батурина Гончарівці, зокрема його розкішних полив'яних керамічних оздоб, є пріоритетним завданням учасників Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції (рис. 1) [2]. Вони разом із спеціалістами з української декоративної кераміки вже розглядали пічні кахлі, фасадні розетки та побіжно геральдичні плити гончарівської резиденції у ряді гарно ілюстрованих статей [3].

У запропонованій праці детально аналізуються знахідки фрагментованих керамічних плит з гербом і монограмою І. Мазепи з опорядження його палацу в Батурині у широкому порівнянні з іншими відомими геральдичними зображеннями гетьмана. Тут обґрунтовуються і публікуються мальовані й комп'ютерні реконструкції цих гербових плит автора та інших дослідників Батурина (рис. 2, 3, 5).

Розкопки решток Мазепиноного подвір'я на Гончарівці почала Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) в 1995 р. У 2003-2010 рр. їх успішно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при цьому університеті. Керівником експедиції є завідувач кафедри історії та археології України ЧНПУ, доц. Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник кафедри, археолог Юрій Ситий [4]. Декан історичного факультету ЧНПУ, відомий історик модерної України, професор Олександр Коваленко допомагає організації й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції та виданню її матеріалів.

Автор десять років брав участь у розкопках Батурина і опублікував кілька статей про архітектуру й декор гончарівського палацу І. Мазепи з варіантами